

waarden van hun discipline. *Their battle will be won by virtues, not by rights and duties.*

Herman Paul, Universiteit Leiden (h.j.paul@hum.leidenuniv.nl)

NIEUWE GESCHIEDENIS

Bieleman, J., *Boeren in Nederland. Geschiedenis van de landbouw 1500-2000* (Amsterdam: Boom, 2008, 671 blz., €49,50, ISBN 978 90 8506 540 1).

‘Een boek als dit wordt eigenlijk steeds te vroeg geschreven’, zo begint de Wageningse historicus Bieleman zijn *magnum opus* dat in 1992 verscheen. Een te bescheiden opmerking, gezien het geweldige boek dat hij toen publiceerde, maar zestien jaar later zag hij zich toch genoodzaakt het werk met zo’n 250 pagina’s uit te breiden. Dit laat zien hoe snel de kennis binnen de agrarisch-historische wetenschap is toegenomen, een ontwikkeling waaraan Bieleman zelf een belangrijke bijdrage heeft geleverd. Die kennis is overigens niet alleen de laatste zestien jaar sterk gegroeid. Afgezien van de eerdere overzichtswerken die zijn verschenen, was het Henk Roessingh, ook uit Wageningen, die in de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* van rond 1980 de basis legde voor de twee boeken van Bieleman, die dat ook ruiterlijk toegeeft en zelfs het laatste boek aan Roessingh heeft opgedragen.

Toch is het boek uit 2008 minder vernieuwd dan aanvankelijk lijkt, want de uitbreiding betreft vooral het vierde deel, dat over de periode na 1950 gaat. Dit deel, dat in 1992 nog niet geschreven had kunnen worden, is helemaal nieuw. De overige delen zijn grotendeels hetzelfde wat betreft inhoud en structuur als die in het boek uit 1992, en ook de inleiding, waarin Bieleman zijn uitgangspunten uiteenzet, is nauwelijks anders. Dat maakt het nieuwe boek niet minder belangrijk. De uitbreiding is essentieel en maakt het overzichtswerk completer. Wellicht dat in de toekomst een deel over de middeleeuwen kan worden toegevoegd, want ook de kennis over dit tijdvak groeit.

Het boek geeft *the-state-of-the-art* van het vakgebied, zoals Bieleman al in 1992 schrijft, maar hij hanteert daarbij – het door hem gebezigde begrip ‘geschiedenis van de landbouw’ verraad dat eigenlijk al – een geheel eigen benadering. Zijn boek heeft zogezegd een agronomische invalshoek. Dat betekent dat Bieleman zich heeft beperkt tot onderwerpen als (de geschiedenis van) de grondbewerking, de bemesting, de gewassen, de fysieke opbrengsten, de veestapel en de mechanisatie ofwel de geschiedenis van de *cows and plows*. Het boek gaat dus niet over de ontwikkeling van de materiële cultuur op het platteland, over het huwelijkspatroon aldaar, over de veranderende pachtrelaties, over de verhouding stad-platteland en over de opkomst van de coöperatieve kredietverlening, onderwerpen waarover ook al veel bekend is.

Het boek, zo is al naar voren gekomen, valt in vier delen uiteen. In elk deel staat een bepaald tijdvak centraal. Tussen 1500 en 2000 dienen de jaartallen,

1650, 1850 en 1950 als scheidslijnen voor de afgebakende perioden. Het boek eindigt met een epiloog. De tijdsindeling is losjes gebaseerd op de omslagen in de zogeheten seculaire trend, de lijn die de veranderende spanning tussen voedselproductie en bevolkingsontwikkeling laat zien. Voor de negentiende eeuw en daarna is deze trend minder geschikt als tijdsindeling, omdat de genoemde spanning toen min of meer verdween en voor het eerst in de geschiedenis de landbouwproductie de groei van de bevolking gemakkelijk kon bijhouden. Bovendien werden door de opkomst van de industrie niet-agrarische conjunctuurbewegingen dominant. Bieleman gebruikt daarom vanaf de negentiende eeuw andere criteria voor zijn periodisering, zoals de modernisering van de landbouw na 1850 en de industrialisering van de bedrijfstak vanaf 1950.

Naast dit tijds kader hanteert Bieleman een geografisch raamwerk om zijn enorme kennis van de landbouwgeschiedenis te ordenen. Hij gebruikt daarvoor de indeling van het cultuurareaal die in 1910 is gemaakt door de Directie van den Landbouw, waarbij zes (groepen van) landbouwgebieden zijn onderscheiden. Dat is een zeer bruikbaar kader, aangezien de voor de landbouw bepalende bodemkundige omstandigheden per landbouwgebied sterk verschillen. In het vierde deel echter beschrijft hij de ontwikkelingen per sector. De landbouw was dusdanig veranderd, aldus Bieleman, dat een beschrijving per landbouwgebied voor de periode 1950-2000 geen zin had. Zo was de bodemsoort, onder meer dankzij het grote kunstmestgebruik, na 1950 nauwelijks nog relevant voor de verschillen tussen de regio's. Omdat ook de ontwikkelingen op de markt van grote invloed waren op de bedrijfsvoering, introduceert Bieleman het zogenaamde Von Thünen model in zijn inleiding. Volgens dit model wordt de agrarische bedrijfsvoering per regio bepaald door de afstand tot de markt (in tijd). Die afstand kan echter veranderen door de aanleg van infrastructurele werken, zodat ook die bedrijfsvoering verandert.

Dankzij deze opzet komt de boodschap van Bieleman over. Namelijk dat de Nederlandse landbouw in alle perioden en alle regio's, en dus niet alleen in het westen, zeer dynamisch was en dat deze bedrijfstak een essentiële rol speelde in de groei van de welvaart tijdens de Gouden Eeuw en dat de landbouw de laatste vijf decennia in het voorlaatste millennium een verbluffende ontwikkeling doormaakte.

Over de structuur van zijn boek valt echter wel wat op te merken. Jammer is dat Bieleman in deel vier de geografische indeling loslaat en de ontwikkelingen per sector beschrijft. Deze wijziging is helemaal niet nodig. Hier wreekt zich zijn agronomische invalshoek. De geografische verschillen bleven namelijk ook na 1950 bestaan, hetgeen Bieleman overigens zelf ook ziet. Bijvoorbeeld in West-Brabant waar de kleiboeren anno 2008 nog steeds gericht zijn op de akkerbouw en de zandboeren in dat gebied op de melkveehouderij, een verdeling die al eeuwen bestaat. Aan het begin van de eenentwintigste eeuw speelden bodemkundige omstandigheden inderdaad geen rol meer, maar wel sociaal-culturele factoren. De boeren op de zeelei hielden vast aan de akkerbouw omdat zij en hun voorouders dat zo gewend waren.

Ook is commentaar mogelijk op zijn gebruik van het Von Thünen model, waarop overigens al eerder kritiek is geuit. Ik zal die kritiek niet herhalen.

Hier volstaat de constatering dat de introductie van het model tamelijk overbodig is, want Bieleman doet er daarna weinig mee. In zijn slotbetoog wordt het model zelfs niet genoemd, een betoog dat opvallend genoeg heel voorzichtig ‘epiloog’ wordt genoemd. Kennelijk mag zijn slotbeschouwing niet het karakter hebben van een conclusie, waarin nog eens op een rij wordt gezet wat de drijvende krachten zijn geweest achter de agrarische veranderingen per regio, per periode. Die conclusies zijn natuurlijk ook moeilijk te trekken, omdat die veranderingen door meer factoren worden bepaald dan alleen de agronomische.

Maar nogmaals: Bieleman heeft een prachtig boek geschreven. Het is bovendien een zeer nuttig werk, een onmisbaar handboek voor onderzoeker en student die zich met landbouwgeschiedenis bezighouden. Bieleman heeft zijn autoriteit op dit terrein opnieuw bevestigd en definitief gevestigd.

Paul Brusse, Universiteit Utrecht (p.brusse@uu.nl)

Heuvel, D. van den, *Women and Entrepreneurship. Female Traders in the Northern Netherlands c.1580-1815* (Vrouwen en werk in de vroegmoderne tijd; Amsterdam: Aksant, 2007, 334 blz., €29,90, ISBN 978 90 5260 277 6).

Het proefschrift van Daniëlle van den Heuvel maakt deel uit van een groot onderzoeksproject naar vrouwenarbeid in de Republiek aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam. Het maakt goed duidelijk hoe vruchtbaar en stimulerend een dergelijke institutionele setting kan zijn. Dat doet overigens niets af aan de knappe persoonlijke prestatie van de auteur. Wat zijn er enorme vorderingen in het onderzoek naar vrouwenarbeid gemaakt sinds de ruim dertig jaar geleden begonnen pleidooien en initiatieven voor ‘vrouwengeschiedenis’! Dit boek bouwt overigens niet alleen voort op de vele sindsdien verschenen studies op dit terrein van zowel Nederlandse als buitenlandse auteurs. Ook andere nieuwe ontwikkelingen binnen de economische en sociale geschiedenis worden er op soepele en vanzelfsprekende wijze in geïntegreerd.

De auteur pleit voor een zodanige verruiming van het begrip ondernemerschap, dat niet alleen op groei en expansie gerichte individuen daaronder vallen, maar ook degenen die simpelweg onafhankelijk – dus niet bij een ander in loondienst – wilden zijn, en stelt dan een indeling van vrouwelijke ondernemers in de handel voor in marktvrouwen, winkelvrouwen, en vrouwen die bij de internationale handel betrokken waren. Aan elk van deze groepen zijn goed doordachte en helder geschreven hoofdstukken gewijd. Ze worden voorafgegaan door een historiografische inleiding en een algemeen hoofdstuk over het denken over en de positie van vrouwen in de handel in de Republiek. De algemene conclusie van het boek is, dat niet de zeventiende eeuw de Gouden Eeuw was voor het vrouwelijke ondernemerschap, maar dat dit juist veel meer tot bloei heeft kunnen komen in de achttiende eeuw. De verschillende hoofdstukken analyseren op overtuigende wijze de achtergronden

daarvan.

De grote kracht van de studie ligt in het gedetailleerde en rijke archiefonderzoek voor drie steden en drie dorpen: belastingbronnen, marktvergunningen, gildearchieven, stedelijke ordonnanties, petitie, rechterlijke en armenzorgarchieven, het notarieel archief, doop-, trouw- en begraafregisters, en verder het Wisselbankarchief van Amsterdam, reisjournalen, koopmanshandboeken en moralistische lectuur. In combinatie met de toegang tot vele al bestaande elektronische databases van andere onderzoekers, die het netwerk van het IISG de auteur bood, stelde dat haar in staat om zowel uitspraken te doen over het kwantitatieve belang van gehuwde en ongehuwde vrouwen in de handel, als meer kwalitatieve visies daarop kritisch onder de loep te houden, als boeiende kijkjes te bieden in aspecten van het dagelijks leven.

Actief zijn in de handel was breed geaccepteerd voor vrouwen uit de middenklasse die extra inkomsten nodig hadden, aldus Van den Heuvel, en de toegankelijkheid van het elementaire onderwijs voor meisjes vergemakkelijkte dat. In een stad als Den Bosch was bijvoorbeeld in de achttiende eeuw ongeveer 30% van allen die in de handel werkten vrouw, in Leiden zelfs 41%. Ze benadrukt dat de ambulante handel niet, zoals dat wél gold voor de textielindustrie, het arbeidsterrein bij uitstek was van arme vrouwen, en ze signaleert dat de in de loop van de tijd groeiende scheiding tussen productie en verkoop een toename van kansen voor vrouwen als marktkoopvrouw met zich meebracht. Het boek biedt boeiende gedetailleerde informatie over de sterke positie van bijvoorbeeld Amsterdamse visverkoopsters (slechts een derde van de palingverkopers was man) die meestal niet stopten met hun werk als ze kinderen kregen, en van wie 65% dat werk tot haar dood volhield.

Winkelvrouwen komen behoorlijk vaak voor op zeventiende-eeuwse schilderijtjes. Maar was het werkelijk zo gemakkelijk voor vrouwen om een winkeltje te beginnen als veel historici denken? Ter beantwoording van deze vraag werd in het bijzonder het beleid van het Bossche kramersgilde nader onder de loep genomen. Duidelijk werd hoezeer de kansen in deze sector voor vrouwen in de tweede helft van de achttiende eeuw toenamen toen het kramersgilde het toegangstarief verlaagde, terwijl toen bovendien voor dochters van gildemeesters dezelfde soepele toegangsvoorwaarden gingen gelden als voor zoons. Dat staat haaks op de oude visie van een toenemende verslechterring van de positie van vrouwen binnen gilden.

Ten aanzien van deze groep komt ook de vernieuwende vraag aan de orde wat het effect is geweest van de achttiende-eeuwse 'Consumptie Revolutie' op de kansen voor vrouwen in de handel. De verkoop van nieuwe producten als koffie, thee en chocolade bleek voor een groot deel in de handen van vrouwen terecht te komen, aanvankelijk vooral ongehuwde, later vooral gehuwde. Dat gold niet voor de verkoop van brandewijn en tabak, maar ook niet voor die van oosterse stoffen, terwijl in de literatuur vaak wordt verondersteld dat vrouwen ook daarin wel oververtegenwoordigd geweest zullen zijn. De auteur kan aannemelijk maken dat verschillen in kapitaalbehoeften voor de verschillende soorten winkels belangrijker waren ter verklaring van het relatieve aandeel van vrouwen in de kleinhandel in bepaalde producten dan het al of niet typisch 'vrouwelijke' karakter ervan. Weduwen hadden bijvoorbeeld